

PAMÄŤOVÉ ASPEKTY VÝZNAMOVEJ NEJEDNOZNAČNOSTI FRAZEOLOGIZMOV

IVAN ŠÍPOŠ

Frazeológia, podľa J. Mlacka (1977) odvodená oblasť jazyka nadväzujúca v prvom rade na lexiku, je relatívne samostatnou zložkou lexikológie. Aj psychologické zistenia naznačujú, že frazeologické jednotky (ďalej FJ) sa automaticky spracúvajú ako diskkrétne lexikálne vstupy (Estill—Kemper, 1982). V lexikálnych aj frazeologických jednotkách sa dá preto predpokladať paralelný vplyv takých sémantických kategórií, ako synonymia, antonymia, homonymia, polysémia. Je však zrejmé, že väčšina frazeologizmov umožňuje dve odlišné čítania: doslovné a figuratívne. Existujú dôkazy, že FJ sa v sémantickej pamäti neskladujú a nevybavujú ako osobitný zoznam FJ, ale ako ostatné slová lexikónu. Už pri prvom slove frazeologickej jednotky začína súčasne pracovať doslovná aj figuratívna interpretácia významu, čo dokazujú chronometrické merania (Swinney—Cutler, 1979). Súčasne je zrejmé, že aj figuratívne čítanie môže prinášať rôzne významové nejednoznačnosti.

V rozsiahlom výskume sme skúmali identifikačné časy FJ na ich parafrázy (Šípoš—Rosová, 1984) a zistili sme napr., že FJ s taxonomicky nízkym počtom parafráz sa štatisticky významne rýchlejšie pozitívne identifikujú (poznávajú) pomocou vysoko frekventovaných synonym (parafráz) ako FJ s opačnými taxonomickými hodnotami. Rovnako kladné identifikácie sú významne kratšie ako záporné (poprenie synonymity FJ a parafrázy). V tomto článku sa však chceme zamerať na istý vedľajší produkt nášho experimentu, ktorý sa týka významovej nejednoznačnosti FJ. Pri výbere 25 FJ pre tento experiment sme z našej taxonómie (Šípoš, 1983) vybrali 5 FJ tak, že odpoveďové alternatívy neboli synonymum a antonymum, ale dve synonymické odpovede. Probandi (N=25) nedávali kladnú alebo zápornú odpoveď, ale pri oboch významových alternatívach odpovedali kladne. Išlo o polysémiu (*Triasol sa ako osika: bál sa — mrzol*), o enantiosémiu (*Robil to ľavou rukou: ovláda to — bol nešikovný*) alebo o významný vplyv doslovného čítania (*Previedol ho cez lavičku: oklamal ho — pomohol mu*). Pre spomenutých 5 FJ máme taxonomické údaje o frekvencii odpovedí tej ktorej alternatívy a máme experimentálne údaje o odpoveďových časoch na jednotlivé alternatívy. Pomocou získaných empirických údajov sa pokúsime interpretovať niektoré otázky, v ktorých sa prelínajú jazykovedné a psychologické poznatky.

Základné údaje o našich úvahách sú v nasledujúcej tabuľke. Ide o 5 FJ, pri každej udávame taxonomický počet parafráz, dve skúmané odpoveďové alternatívy, ako aj

súhrnne iné alternatívy, doplnené percentom, ktoré daná odpoveďová alternatíva zahrňuje zo 100 % odpovedí (pozri Šípoš, 1983). Pre dve analyzované odpoveďové alternatívy udávame aj priemerný odpoveďový čas v milisekundách (ms) a súčasne údaj o štatistickej významnosti jeho rozdielu pre obidve odpoveďové alternatívy.

Významovo nejednoznačné frazeologizmy z taxonómie a experimentu

OČ označuje priemerný odpoveďový čas v ms; PP je počet parafráz v taxonómii; % odpovedí je proporcia odpovedí danej parafrázy z celkového počtu odpovedí v taxonómii; + je štatisticky významný rozdiel $p < 0,05$; + + + je štatisticky významný rozdiel $p < 0,001$, (N=25)

Frazeologizmus	Parafrázy	% odpovedí	OČ signif.	PP
<i>Triasol sa ako osika</i>	<i>bál sa</i>	53,8	1003	14 + + +
	<i>mrzol</i>	30,4	1566	
	iné	15,8		
<i>Hodil mu rukavicu</i>	<i>vyzval ho</i>	74,4	1303	14
	<i>pomohol mu</i>	8,7	1370	
	iné	16,9		
<i>Previedol ho cez lavičku</i>	<i>oklamal ho</i>	10,7	1430	20
	<i>pomohol mu</i>	80,2	1150	
	iné	9,1		
<i>Robil to ľavou rukou</i>	<i>ovládal</i>	43,2	1347	26
	<i>bol nešikovný</i>	37,0	1141	
	iné	20,8		
<i>Pomastil mu kríže</i>	<i>vymlátíl ho</i>	74,6	1154	26 +
	<i>pomohol mu</i>	6,7	1371	
	iné	18,7		

Frazeologická jednotka *triasol sa ako osika* sa taxonomicky rozčleňuje do dvoch hlavných významových skupín: *bál sa*, *mrzol*. To je v súlade s jazykovednou interpretáciou (Smiešková, 1977). Obidve tieto významové skupiny majú však odlišný podiel na celkovej proporcii odpovedí. Pre *bál sa* je to vyše polovice odpovedí (53,8 %). Interpretácia *mrzol* netvorí ani tretinu odpovedí, pričom skoro 16 % odpovedí ide mimo týchto dvoch hlavných významových skupín smerom k doslovnému čítaniu a jeho prijateľným modifikáciám (napr. *bol rozrušený*, *veľmi sa triasol* a pod.). Priemerné odpoveďové časy (OČ) idú smerom k taxonomickej proporcii. Nadpolovičná odpoveďová skupina (*bál sa*) vyžaduje priemerný identifikačný čas iba 1003 ms, kým menšinová významová skupina (*mrzol*) až 1566 ms. Tento rozdiel OČ je vysoko štatisticky významný (pozri v tabuľke). Takýto odpoveďový trend sa nám v podstate zachováva pri všetkých skúmaných FJ (okrem *robil to ľavou rukou*), t. j. taxonomicky vyššia proporcia odpovede vyžaduje nižší

identifikačný čas. Štatisticky významný je však už len rozdiel pri FJ *pomastil mu križe* (pri $p < 0,05$).

Aj tieto nevýznamné rozdiely sú však ilustratívne. Pouvažujme nad výsledkami pri ďalších FJ. Pri FJ *hodil mu rukavicu* ide podľa E. Smieškovej (op. cit.) o jednoznačnú interpretáciu. V našej taxonómii dáva proporciu 74,4 %, čiže vysokú a zodpovedajúcu jazykovej intuícii. Významovo odlišné odpovede sú dôsledkom doslovného čítania, kontaminácie s inými FJ (napr. *hodil mu záchranný pás*), a teda najmä toho, že daná FJ nie je dôkladne obsiahnutá v sémantickej pamäti. V protiklade k metaforám neumožňujú FJ spontánnu interpretáciu, musia byť obsiahnuté v mentálnom lexikóne. Ak to tak nie je, môžeme uvažovať o dynamike ustavičného rozvoja ľudského myslenia a o potrebe diferencovať významové odtienky (Pisárčiková, 1980). Pri FJ *hodil mu rukavicu* nie je motivácia významu sebestačná, priezračná, vyžaduje isté poznanie stredovekých rytierskych manierov. Odpovedová polysémia môže mať svoju príčinu v tom, že FJ sice v jazyku zostáva, ale v reči sa stráca. To je veľmi výrazné pri FJ *previedol ho cez lavičku*, ktorá má tiež jednoznačnú významovú interpretáciu: *oklamať, prekabátiť* (Smiešková, 1977). V našej taxonómii je však pochopenie tejto interpretácie veľmi nízke (10,7 %). Vyše 80 % odpovedí ide v smere *pomohol mu*. Pritom aj OČ (hoci štatisticky nevýznamne) je pre túto neslovníkovú interpretáciu kratší takmer o 300 ms. V reálnej súčasnej reči je táto významová interpretácia k slovníkovej antonymická. Zostáva figuratívna, ale motivuje sa skôr obrazom, ktorý vytvára doslovné čítanie. Trend vysokej frekvencie odpovedí s kratším OČ je pritom hodný povšimnutia najmä preto, že pri konštrukcii taxonómie a experimente s FJ sa použili odlišné súbory respondentov. Akoby sa teda presun významu od slovníkového k antonymickému realizoval všeobecne.

Frazeologická jednotka *robil to ľavou rukou* je výrazne enantiosémická, a to podľa slovníka (Smiešková, 1977) aj podľa našich výsledkov. Z analyzovaných piatich FJ je to vlastne jediná pravá vnútrofrazologická antonymia. V zhode s M. Pisárčikovou (1980) myslíme, že sa vnútrofrazologická antonymia netýka iba jednotlivých lexém, ale aj jednotiek, ktoré majú funkciu slov, a to slovných spojení a frazeologických jednotiek. Taxonomická proporcia obidvoch antonymických interpretácií je vyvážená a rozdiel odpovedových časov nie je štatisticky významný (pozri tabuľku). Pri tejto FJ dochádza k pozoruhodnej zhode teoretickej a empirickej (psycholingvistickej) analýzy.

Frazeologická jednotka *pomastil mu križe* je jednoznačne vymedzená v smere *vymlátit ho*. OČ na túto odpovedovú alternatívu je v experimente štatisticky významne kratší, taxonomická proporcia odpovede je skoro 75 %. Zvyšok odpovedí ide v smere figuratívnej interpretácie doslovného čítania a kontaminácií (napr. *podplatil ho*). FJ je významovo priezračná a v sémantickej pamäti rýchlo interpretovatelná.

Naše zistenia i postupy naznačujú empirický spôsob verifikácie polysémie a enan-

tiosémie FJ používaných bežne i zriedka. Takýmto spôsobom sa dajú zisťovať proporcie odpoveďových alternatív, ktoré vymedzí sám respondent, ako aj porovnávať (a prípadne aj štatisticky testovať) časové latencie týchto odpovedí. Z psychologického hľadiska je to dôležité vzhľadom na teoretické aspekty reprezentácie figuratívnej reči v sémantickej pamäti. Polysémia, antonymia, synonymia dostávajú takto popri jazykovom aspekte aj svoje psychologické hľadisko. Súčasne sa ukazuje, že niektoré zistenia z výskumov odpoveďovej latencie na FJ (napr. vplyv počtu parafráz na OČ) dostávajú v oblasti polysémie frazeologizmov iný charakter. Ukázali sme aj na to, že frazeologizmy (a zrejme aj celá lexika) predstavujú výrazne dynamický jav, kde sa prelínajú vplyvy jazyka a reči, doslovné a figuratívne čítanie, kde sa prejavujú vplyvy kontaminácie a otázky motivácie významu. Spoločné jazykovedné a psychologické prístupy umožňujú hľadať a odкрývať nové zdroje a indexy tejto dynamiky a zachytávať mutačné trendy významov skôr, ako sa ustália a upevnia.

Ústav experimentálnej psychológie SAV
Bratislava, Koceľova 15

Bibliografia

- ESTILL, R. B.—KEMPER, S.: Interpreting idioms. University of Kansas [Rukopis.] 1982. 19 s.
MLACEK, J.: Slovenská frazeológia. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1977. 120 s.
PISÁRČIKOVÁ, M.: Vnútroslovná antonymia. Jazykovedné štúdie 15. Red. J. Ružička. Bratislava, Veda 1980, s. 213—219.
SMIEŠKOVÁ, E.: Malý frazeologický slovník. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1977. 296 s.
SWINNEY, D. A.—CUTLER, A.: The access and processing of idiomatic expressions. Journal of verbal learning and verbal behaviour, 18, 1979, s. 523—534.
ŠÍPOŠ, I.: K taxonómii vybraných slovenských frazeologizmov. Jazykovedný časopis, 34, 1983, s. 43—47.
ŠÍPOŠ, I.—ROSOVÁ, V.: Idioms, synonyms, and semantic memory. Studia psychologica, 26, 1984.

АСПЕКТЫ ПАМЯТИ ЗНАЧИМОСТНОЙ НЕОДНОКРАТНОСТИ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ

Резюме

В статье автор рассматривает таксономические пропорции альтернативных ответов пяти фразеологизмов. Одновременно приводится среднее ответное время (в мс) альтернативных ответов приобретенное в ином эксперименте автора. Наблюдается тенденция более коротких латенций к высшим пропорциям.

Автор констатирует, что полисемия фразеологизмов имеет несколько форм и несколько источников, и подчеркивает полезность сочетания теоретического подхода лингвиста с эмпирическим подходом психолога, прежде всего в области репрезентации фигуративной речи в семантической памяти.